

Maciej FIC
Uniwersytet Śląski
w Katowicach

Problematyka emigracji politycznej w Polsce na kartach wybranych współczesnych podręczników historii dla szkół ponadgimnazjalnych

Emigracja polityczna, rozumiana jako wychodźstwo (odpływ ludności poza granice) dla uniknięcia prześladowań politycznych lub religijnych, jest zjawiskiem obecnym w dziejach Europy od stuleci (przywołując choćby opuszczenie Francji przez protestantów po odwołaniu edyktu nantejskiego, wyższe warstwy społeczeństwa francuskiego w czasie rewolucji 1789 r. czy przeciwników narodowego socjalizmu bądź przypadek Żydów emigrujących z obszaru Niemiec hitlerowskich)¹. Także historia Polski i Polaków obfituje w momenty, których konsekwencją była potrzeba opuszczenia rodzimych terenów i wyjazdu z miejsca dotychczasowego zamieszkania, której powodem obok trudnej sytuacji materialnej (czyli emigracji ekonomicznej czy zarobkowej) często były represje ze strony władz (emigracja polityczna). Na tę drugą zwracali uwagę już autorzy opracowań encyklopedycznych z okresu II Rzeczypospolitej, pisząc: „anormalne warunki polityczne, w jakich znalazła się Polska od początku XVIII w., sprawiły, że e.[migracja – przyp. M.F.] stała się w życiu narodu zjawiskiem niemal stałym. Po każdym akcie gwałtu ze strony mocarstw postronnych, po każdym nieudanym wysiłku wyzwoleniczym, część społeczeństwa emigrowała z kraju, szukając za granicą schronienia i warunków swobodniejszej działalności politycz-

¹ *Ilustrowana encyklopedia powszechna*, t. 1, red. M.J. Wachtel, Warszawa 1937, s. 151.

nej”². Rzeczywiście, w przeważającej większości XVIII- i XIX-wieczna emigracja miała charakter polityczny – od czasów bitwy pod Połtawą, tj. od roku 1709 (emigracja zwolenników króla Stanisława Leszczyńskiego do Turcji), aż po powstanie styczniowe roku 1863 (była przy tym stosunkowo nieliczna)³. Ostatnie ćwierćwiecze XIX wieku przyniosło gwałtowny wzrost ilościowy emigrujących, częściowo zmieniło także jej charakter (przede wszystkim emigracja zarobkowa). Okres istnienia niepodległej II Rzeczypospolitej przyniósł emigrację obydwu rodzajów: zarówno ekonomiczną, jak i o charakterze politycznym. Podobna sytuacja miała miejsce w powojennej Polsce (najpierw tzw. „Polsce Ludowej”, a następnie PRL-u)⁴.

Ponieważ emigracja była niemal stałym elementem towarzyszącym aktywności Polaków w XIX i XX wieku, stąd też w sposób oczywisty powinna znaleźć swoje miejsce w szkolnych podręcznikach do nauczania-uczenia się historii. Wprowadzona na przełomie wieków reforma systemu edukacji, zakładająca m.in. zmianę programową, spowodowała zróżnicowanie oferty wydawniczej, w konsekwencji której w szkolnych murach pojawiły się różne podręczniki, przedstawiające mimo wspólnej podstawy programowej często odbiegające od siebie treści kształcenia, komentarze i oceny. Zamierzeniem autora niniejszego tekstu jest zwrócenie uwagi na sposób przedstawiania problematyki polskiej emigracji politycznej, ukazanej na kartach wybranych podręczników do nauczania historii, obowiązujących we współczesnych szkołach ponadgimnazjalnych kończących się egzaminem maturalnym. Realizując swoje zamierzenie, analizie poddano zarówno narrację autorską oraz teksty uzupełniające (pod kątem doboru treści, jak i sposobu ich przedstawienia odbiorcy), a także zaproponowaną uczniom tzw. obudowę dydaktyczną podręcznika, na którą złożyły się materiały symboliczne (w tym przypadku jedynie tabele) oraz środki ikonograficzne⁵.

² *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna wydawnictwa „Gutenberg”, t. 4, Kraków [b.r.w.], s. 252–253.*

³ Por.: A. Galos, *Stan liczebny emigracji z ziem polskich w XIX wieku*, [w:] *Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie*, t. 1, red. W. Wrześniński, Wrocław 1981; *Ilustrowana encyklopedia...*, s. 151.

⁴ Por.: E. Kołodziej, *Emigracja z ziem polskich od końca XIX w. do czasów współczesnych i tworzenie się skupisk polonijnych*, [w:] *Emigracja z ziem polskich w XX wieku. Drogi awansu emigrantów*, red. A. Kosecki, Pułtusk 1998, s. 11–15.

⁵ Na temat funkcji i części składowych podręcznika por.: M. Bieniek, *Dydaktyka historii. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2007, s. 72–87; te same, *Podręcznik szkolny historii*, [w:] *Współczesna dydaktyka historii*, red. J. Maternicki, Warszawa 2004, s. 266–269; E. Choraży, D. Koniczka-Słowińska, S. Roszak, *Edukacja historyczna w szkole – teoria i praktyka*, Warszawa 2008, s. 162–170; A. Zielecki, *Wprowadzenie do dydaktyki historii*, Kraków 2007, s. 298–305. O kryteriach oceniania podręczników patrz: Z. Uryga, *Kryteria oceny podręczników szkolnych*

Zbadano zawartość podręczników pięciu wydawnictw, zestawionych w tabeli 1, obejmujących rozważaniami zakres chronologiczny od wybuchu I wojny światowej aż po koniec XX wieku. Prezentując wyniki zestawienia, przyjęto typową dla tego rodzaju analiz strukturę chronologiczno-problemową, uznając, że takie ujęcie będzie najbardziej pomocne czytelnikom w samodzielnej ocenie sposobu prezentacji tematyki na kartach podręczników.

Analizując zawartość wymienionych podręczników, należy odnotować, że interesująca nas tematyka pojawia się przede wszystkim przy okazji prezentacji zagadnień z zakresu tworzenia się opozycji antysanacyjnej w okresie II Rzeczypospolitej, działań politycznych w czasie II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu, wydarzeń politycznych w Polsce 1947 i 1968 roku oraz transformacji systemowej roku 1989.

Tabela 1. Wykaz podręczników poddanych analizie

Lp.	Imię i nazwisko autora (autorów)	Tytuł	Zakres	Nazwa wydawnictwa	Miejsce i rok wydania
1.	Bogumiła Burda, Bohdan Halczak, Roman M. Józefiak, Małgorzata Szymczak	<i>Historia. Historia najnowsza</i>	P	Wydawnictwo Pedagogiczne Operon [dalej: WPO]	Gdynia 2004
2.	Zofia T. Kozłowska, Irena Unger, Piotr Unger, Stanisław Zajęc	<i>Historia. Poznajemy przeszłość od początku XVIII wieku do 1939 roku</i>	P	Stowarzyszenie Oświatowców Polskich [dalej: SOP]	Toruń 2004
3.	Zofia T. Kozłowska, Irena Unger, Piotr Unger, Stanisław Zajęc	<i>Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku do czasów współczesnych</i>	P	Stowarzyszenie Oświatowców Polskich [SOP]	Toruń 2004
4.	Grażyna Szelańska	<i>Ludzie – społeczeństwa – cywilizacje. Historia XIX i XX wieku</i>	P	Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne [dalej: WSiP]	Warszawa 2003
5.	Grzegorz Szymanowski, Piotr Trojański	<i>Historia. Ludzie i epoki</i>	P/R	Znak dla szkoły [dalej: ZDS]	Kraków 2004
6.	Robert Śniegocki	<i>Historia. Burzliwy wiek XX</i>	P/R	Nowa Era [dalej: NE]	Warszawa 2005

P – zakres podstawowy, R – zakres rozszerzony

Pierwsze informacje na temat emigracji politycznej towarzyszą opisowi okoliczności formowania się państwowości polskiej w okresie I wojny światowej. Grażyna Szelągowska [WSiP] pisze, że „Komitet [Narodowy Polski – przyp. M.F.] Dmowskiego był przecież traktowany przez państwa ententy jako rząd polski na emigracji, ponadto istniała tylko jedna regularna armia polska – Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie pod dowództwem gen. Hallera” oraz informuje o ewakuacji armii „hallerczyków” wiosną 1919 roku z Francji do Polski⁶. Podobne komentarze o funkcjonowaniu KNP jako uznanego przez kraje zachodnie (Francję, Wielką Brytanię, Włochy i Stany Zjednoczone) rządu emigracyjnego („oficjalnej organizacji polskiej”) w Paryżu obecne są także w podręczniku WPO i SOP⁷.

Kolejny moment w dziejach państwa polskiego, w którym w edukacji szkolnej uwzględniono emigrację polityczną, to informacja o zmuszeniu do emigracji części polityków opozycji antysanacyjnej przy okazji wydarzeń lat 1929–1930. W narracji autorskiej podręczników NE i WSiP z nazwiska wymienieni są Wincenty Witos i Wojciech Korfanty, o polityku górnośląskim ponadto pojawia się informacja, że był najpopularniejszym reprezentantem Chrześcijańskiej Demokracji⁸. Najpełniejszy, dokładny wykaz emigrantów politycznych po tzw. procesie brzeskim znajduje się w podręczniku SOP – autorzy wymieniają W. Witosa, Władysława Kiernika i Kazimierza Bagińskiego (z informacją, że udali się do Czechosłowacji) oraz Hermana Liebermana i Adama Pragiera (emigracja do Francji)⁹. Co wypada odnotować jako zastanawiające, w pozostałych analizowanych podręcznikach (ZDS i WPO) autorzy opisują jedynie aresztowania i proces brzeski, nie informując o emigracji części polityków opozycji¹⁰.

Ostatnie ważne dla polskiej emigracji politycznej wydarzenie przed wybuchem II wojny światowej to z pewnością powstanie „Frontu Morges” – luźnego ugrupowania powołanego do życia w szwajcarskiej siedzibie I.J. Paderewskiego w Riond Bosson pod Morges¹¹. I w tym przypadku widoczna jest rozbieżność w zakresie ilości i jakości informacji. Robert Śniegocki podaje datę utworzenia

⁶ G. Szelągowska, *Ludzie – społeczeństwa – cywilizacje. Historia XIX i XX wieku*, Warszawa 2003, s. 227.

⁷ B. Burda i in., *Historia. Historia najnowsza*, Gdynia 2004, s. 62; Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od początku XVIII wieku do 1939 roku*, Toruń 2004, s. 220.

⁸ R. Śniegocki, *Historia. Burzliwy wiek XX*, Warszawa 2005, s. 55; G. Szelągowska, *Ludzie...*, s. 268.

⁹ Z.T. Kozłowska i in., *Historia...*, s. 320. Por.: M. Eckert, *Historia polityczna Polski lat 1918–1939*, Warszawa 1989, s. 129; A. Albert [W. Roszkowski], *Najnowsza historia Polski 1914–1993*, t. 1, Londyn 1994, s. 281.

¹⁰ G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia. Ludzie i epoki*, Kraków 2004, s. 129; B. Burda i in., *Historia...*, s. 93.

¹¹ M. Eckert, *Historia polityczna Polski...*, s. 156.

formacji (luty 1936 roku), wskazuje jako inicjatorów Władysława Sikorskiego i Ignacego J. Paderewskiego, odnotowuje udział Józefa Hallera, W. Korfatego i Karola Popiela¹² oraz charakteryzuje program jako łączący krytyczny stosunek do sanacji, postulaty demokratyzacji II RP oraz potrzebę zacieśnienia sojuszu z Francją, a także słabe warunki oddziaływania na mieszkańców Rzeczypospolitej¹³. Także Grzegorz Szymanowski i Piotr Trojański podają miesięczno-roczną datę zawarcia porozumienia, wskazują jako uczestników W. Sikorskiego, J. Hallera, W. Witosa i W. Korfatego, podają zbliżony cel (zjednoczenie antysanacyjnej opozycji wokół idei powrotu do demokracji parlamentarnej), oceniają też dokonania ruchu jako mniejsze niż tzw. Centrolewu (związku 6 partii antysanacyjnych, powołanego przy okazji wyborów parlamentarnych w 1929 r.)¹⁴. Zespół Z.T. Kozłowskiej dodaje do wskazanych wyżej informacji poparcie „sporej grupy ludowców i chadeków” i postulat wyboru I.J. Paderewskiego na prezydenta RP¹⁵. Z analizowanych, najuboższe informacje zawiera podręcznik WPO – ograniczono się w nim do zapisu, że Front był powołanym przez I.J. Paderewskiego w Szwajcarii niedużym ugrupowaniem centroprawicowym, realnie niezagrażającym sanacji¹⁶. I w tym przypadku są podręczniki, w których brak jakichkolwiek informacji na ten temat (WSiP).

Z pewnością najbardziej rozbudowanym zagadnieniem dotyczącym XX-wiecznej emigracji pozostaje kwestia funkcjonowania rządu polskiego na uchodźstwie. Internowanie rządu polskiego w Rumunii i powstanie rządu na emigracji obecne są na kartach wszystkich analizowanych podręczników¹⁷. Opis dokonań rządu emigracyjnego jest już jednak dość zróżnicowany. Grażyna Szelągowska podaje jedynie informacje o doniosłości podpisania aktu Sikorski–Majski, śmierci W. Sikorskiego i objęciu stanowiska premiera przez Stanisława Mikołajczyka, a naczelnego wodza przez Kazimierza Sosnkowskiego, analogicznej funkcji Tomasza Arciszewskiego w czasie rozmów S. Mikołajczyka w Moskwie w VI 1945 roku oraz wejściu tego ostatniego do Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej [TRJN]¹⁸. Zespół Bogumiły Burdy wymienia zmianę na stanowisku prezydenta i premiera, wskazuje na koalicyjny charakter rządu emigracyjnego

¹² Wśród nazwisk emigracyjnych zwolenników ugrupowania brak W. Witosa, W. Kiernika i H. Liebermana. Por.: A. Albert [W. Roszkowski], *Najnowsza historia Polski...*, s. 321.

¹³ R. Śniegocki, *Historia...*, s. 59–60.

¹⁴ G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia...*, s. 132.

¹⁵ Z.T. Kozłowska i in., *Historia...*, s. 336.

¹⁶ B. Burda i in., *Historia...*, s. 97.

¹⁷ R. Śniegocki, *Historia...*, s. 185–186; G. Szelągowska, *Ludzie...*, s. 299; G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia...*, s. 202; Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku...*, s. 51–53.

¹⁸ G. Szelągowska, *Ludzie...*, s. 299–300, 364.

(premier W. Sikorski reprezentował Stronnicwo Pracy, wicepremier S. Mikołajczyk Stronnicwo Ludowe), relację między rządem emigracyjnym a konspiracją na ziemiach polskich, opisuje również przebieg akcji podpisania układu Sikorski–Majski. Fakt zmiany na stanowisku premiera (Tomasz Arciszewski za S. Mikołajczyka) praktycznie pozbawiony został wyjaśnienia, lakonicznie poinformowano także o powstaniu TRJN-u (z wicepremierem S. Mikołajczykiem; jako wyniku oprostowanego przez rząd londyński porozumienia „z częścią polityków dotychczas związanych z emigracją londyńską”). W szerokim kontekście przejmowania w Polsce władzy przez komunistów odnotowane zostały rozmowy między Winstonem Churchillem a S. Mikołajczykiem ze I 1944 roku i okoliczności powołania do życia TRJN-u¹⁹. Zespół SOP w przedstawionych treściach uwzględnia – obok dość dokładnie opisanego powołania nowych władz – formowanie się na terenie Francji armii polskiej, podpisanie aktu Sikorski–Majski i tragiczną śmierć W. Sikorskiego (wraz ze zmianami personalnymi na stanowiskach premiera i Wodza Naczelnego), opisuje też rozmowy na linii W. Churchill – S. Mikołajczyk²⁰. W samodzielnym podrozdziale *Polski rząd po Teheranie* autorzy opisują politykę rządu emigracyjnego po konferencji Wielkiej Trójki (od końca 1943 do połowy 1944 roku), odnotowują także mniej znaczące epizody (np. prowadzone w maju i czerwcu 1944 roku rozmowy między ambasadorem ZSRR przy uchodźczych rządach w Londynie i przewodniczącym Rady Narodowej Stanisławem Grabskim oraz premierem S. Mikołajczykiem). Wyjaśniają okoliczności fiaska rozmów z rządem londyńskim i powstania Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Szczegółowo opisują wizytę S. Mikołajczyka w Moskwie w VII 1944 roku (jako jedyni podają skład delegacji, obejmujący obok premiera także przewodniczącego Rady Narodowej S. Grabskiego i ministra spraw zagranicznych Tadeusza Romera) oraz okoliczności zmiany premiera rządu w XI 1944 roku i powstania TRJN²¹.

W kolejnym z podręczników [NE] można znaleźć informacje nt. zmian w składzie rządu emigracyjnego, spowodowanych podpisaniem układu Sikorski–Majski oraz śmiercią W. Sikorskiego²². Znajduje się w nim komentarz wskazujący na nieugiętą postawę S. Mikołajczyka w rozmowach z W. Churchillem dotyczących rezygnacji ze wschodnich terenów II RP przy okazji przygotowań do konferencji w Teheranie, krótka informacja o pobycie S. Mikołajczyka w Moskwie (rozmowy na temat powstania warszawskiego) oraz K. Sosnkowskiego (w tym

¹⁹ B. Burda i in., *Historia...*, s. 126, 165, 167, 172, 178, 262.

²⁰ Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku...*, s. 53–54, 58–59, 62, 66–67, 91.

²¹ Tamże, s. 92, 97, 104, 107.

²² R. Śniegocki, *Historia...*, s. 188, 191–192.

samym okresie) we Włoszech (wizytacja wojsk W. Andersa oraz audiencja u Piusa XII)²³. Przedstawione zostały też informacje o zmianie na stanowisku premiera rządu emigracyjnego w XI 1944 roku (T. Arciszewski w miejsce S. Mikołajczyka) i jej powodach, powrocie do kraju niektórych polityków emigracyjnych i utworzeniu przez nich legalnej opozycji (wymienieni zostali S. Mikołajczyk i K. Popiel), włączeniu byłego premiera w skład TRJN, uznaniu tegoż przez aliantów, równoznacznym z „delegalizacją rządu emigracyjnego przez zagranicę”, oraz protestach rządu T. Arciszewskiego²⁴.

Najpełniejszy kontekst rzeczywistości politycznej emigracji w okresie II wojny przedstawili autorzy wydawnictwa ZDS, zwracając uwagę czytelników na stworzony na początku wojny „emigracyjny kocioł”. Wyjaśnili, że wewnętrzne spory polskiej emigracji były tak zacięte, że mediatorami musieli być alianci, co z kolei pogarszało opinię o polskim rządzie na arenie międzynarodowej²⁵. Odnotali szczególną pozycję układu Sikorski–Majski, okoliczności śmierci W. Sikorskiego (ponownie zwracają uwagę na nieporozumienia w polskim rządzie), objęcie stanowiska premiera przez S. Mikołajczyka i Naczelnego Wodza przez K. Sosnkowskiego²⁶. Zwrócili uwagę na rozmowy S. Mikołajczyk – J. Stalin, skutkujące listopadową zmianą na stanowisku premiera rządu (T. Arciszewski w miejsce S. Mikołajczyka) oraz cofnięciem uznania rządowi w Londynie przez niewymienione z nazwy „mocarstwa zachodnie” (w konsekwencji uznania TRJN-u i powrotu S. Mikołajczyka do kraju)²⁷.

Kolejnym wydarzeniem stanowiącym okazję do przedstawienia tematyki emigracyjnej jest powstanie warszawskie. Grażyna Szelałowska przedstawia je jako „ostatnią próbę utrzymania władzy przez środowiska związane z rządem emigracyjnym” (nie próbuje ukazywać złożoności sytuacji, działań rządu etc.)²⁸. Podobnie czynią autorzy WPO, ograniczając się do komentarza, że upadek powstania warszawskiego „dał polityczną kartę przetargową Związkowi Radzieckiemu, a pozycja obozu londyńskiego stała się coraz słabsza”²⁹. Skomplikowanie sytuacji stara się za to ukazać duet autorów ZDS, piszący o rozbieżnym stanowisku K. Sosnkowskiego i S. Mikołajczyka³⁰. W podręczniku SOP przy okazji opisu powstania uczniowie po raz pierwszy mogą się zetknąć z postacią Jana Nowaka-Jeziorańskiego (jako ówczesnego kuriera z Londynu). Także tu autorzy

²³ Tamże, s. 192, 207, 210.

²⁴ Tamże, s. 223, 227–229.

²⁵ G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia...*, s. 202–203.

²⁶ Tamże, s. 205.

²⁷ Tamże, s. 206.

²⁸ G. Szelałowska, *Ludzie...*, s. 305.

²⁹ B. Burda i in., *Historia...*, s. 178.

³⁰ G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia...*, s. 207.

starają się pokazać skomplikowaną sytuację poprzedzającą wybuch powstania i obecne wśród środowisk emigracyjnych zróżnicowane opinie na temat jego szans i celowości³¹.

Bardzo rozproszone i zróżnicowane pozostają informacje na temat emigracji politycznej po 1945 roku. Pierwsze dotyczą ucieczki S. Mikołajczyka. W podręczniku NE znajduje się lakoniczna informacja o jego emigracji politycznej, ograniczająca się do zapisu, że „obawiając się o swoje życie, potajemnie wyjechał z kraju”³². W opracowaniu WSiP-u pojawia się opinia, że „rosnący terror zmusił Stanisława Mikołajczyka do ucieczki z kraju w październiku 1947 r.”, w ZDS zapis: „w październiku 1947 r. lider PSL na wieść o grożącym mu aresztowaniu opuścił kraj”, wraz z komentarzem o uniknięciu losu bułgarskiego przywódcy ludowego Nikoły Petkowa (skazanego na śmierć)³³. W podręczniku WPO opis ucieczki do Wielkiej Brytanii został ukazany jako odpowiedź na „zainspirowaną przez komunistów nagonkę prasową” i wyjaśniony obawą przed uwięzieniem³⁴. Najpełniej emigrację S. Mikołajczyka przedstawia zespół Z.T. Kozłowskiej, który odnotował potajemny wyjazd na Zachód z pomocą ambasady USA, brak zrozumienia dlań wśród emigracji londyńskiej i kontynuację działalności na terenie Stanów Zjednoczonych³⁵.

Osobną kwestią związaną z emigracją polityczną pozostaje przedstawienie przemieszczeń ludnościowych, podjęte przez część autorów. W trzech przypadkach informacje dotyczą mniejszości żydowskiej. W podręczniku autorstwa R. Śniegockiego pojawia się informacja o wzroście emigracji żydowskiej z Polski na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w., spowodowanym nasileniem się tendencji antysemitycznych³⁶. Grażyna Szelałowska odnotowuje fakt emigracji niedookreślonej liczebnie części mieszkańców powojennej Polski żydowskiego pochodzenia do Izraela w latach 1945–1950³⁷, trzecia informacja podana przez autorów SOP określa szacunki emigrantów żydowskiego pochodzenia w 1946 roku na ok. 30 tys. osób³⁸. Drobne wzmianki na temat liczby emigrantów znajdują się także w podręczniku WPO – autorzy, opisując powojenne ruchy migracyjne, zauważają grupę około pół miliona Polaków, którzy nie powrócili z za-

³¹ Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku...*, s. 98–99.

³² R. Śniegocki, *Historia...*, s. 251.

³³ G. Szelałowska, *Ludzie...*, s. 366; G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia...*, s. 240.

³⁴ B. Burda i in., *Historia...*, s. 266.

³⁵ Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku...*, s. 149.

³⁶ R. Śniegocki, *Historia...*, s. 56.

³⁷ G. Szelałowska, *Ludzie...*, s. 383.

³⁸ Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku...*, s. 148.

chodnich stref okupacyjnych Niemiec, „nie mogąc pogodzić się ze zdominowaniem ojczyzny przez ZSRR”³⁹.

W dwóch przypadkach autorzy podręczników poświęcają XX-wiecznej emigracji politycznej samodzielne, wydzielone części rozdziałów. Grażyna Szelałowska poświęca interesującej nas problematyce podrozdział zatytułowany *Życie na emigracji*. Nazwała w nim grupy stanowiące emigrację polityczną po 1945 roku (wymienia żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, działaczy politycznych, ludzi kultury oraz osoby, które ze względów politycznych postanowiły nie wracać do kraju w 1945 roku – część jeńców wojennych z kampanii wrześniowej, powstania warszawskiego, niektórych robotników przymusowych i więźniów obozów koncentracyjnych). Oszacowała ich liczbę na około pół miliona osób, podała przybliżone wielkości tzw. emigracji kombatanckiej żołnierzy PSZ – ponad 100 tys. w USA, 60 tys. w Australii, 50 tys. w Izraelu, 47 tys. w Kanadzie, 30 tys. we Francji, oraz nieokreśloną grupę w Afryce, Brazylii, Argentynie, Nowej Zelandii i oczywiście Wielkiej Brytanii⁴⁰. Wskazała, że powstanie TRJN-u spowodowało wyjazd z Polski (do 1947 roku) kilkudziesięciu tysięcy osób⁴¹. Podobnie czynią autorzy ZDS (samodzielny podrozdział nosi tytuł *Na emigracji*). Odtwarzają w nim atmosferę niechęci władz brytyjskich do rządu kierowanego przez T. Arciszewskiego, okoliczności rozwiązania w 1947 roku polskich jednostek wojskowych (powołanie w ich miejsce Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia). Zauważają zarówno pozytywne aspekty funkcjonowania rządu emigracyjnego (fakt utrzymywania stosunków dyplomatycznych z niektórymi państwami, m.in. Watykanem), jak i mankamenty (kłopoty finansowe, konflikty wewnątrz podzielonej emigracji). Emigrację oceniają jako „strażniczkę polskich tradycji narodowych”⁴².

Niemal wszyscy autorzy zauważają ważną z perspektywy działań emigrantów politycznych „ucieczkę na Zachód” Józefa Światły. W podręczniku NE pojawia się notka informująca o ucieczce „płk. Józefa Światły z Urzędu Bezpieczeństwa”, który „w zamian za ochronę przekazał informacje o sytuacji w PRL. Później na falach Radia Wolna Europa mówił o terrorze, m.in. o aresztowaniu kardynała Wyszyńskiego oraz Gomułki”⁴³. W podręczniku ZDS pojawia się uszczegółowienie (w postaci dookreślenia że J. Światło był „wysokim funkcjonariuszem X Departamentu Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego” oraz że nazwa cyklu audycji

³⁹ B. Burda i in., *Historia...*, s. 182.

⁴⁰ G. Szelałowska, *Ludzie...*, s. 383–384.

⁴¹ Tamże, s. 383.

⁴² Przywołany przykład toczącego się w 1947 roku sporu o następstwo po śmierci prezydenta W. Raczkiewicza między Augustem Zaleskim a T. Arciszewskim. G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia...*, s. 243–244.

⁴³ R. Śniegocki, *Historia...*, s. 275.

z jego udziałem brzmiała „Za kulisami bezpieki i partii”⁴⁴. Autorzy SOP poza informacją o nieoczekiwanym przedostaniu się na Zachód w XII 1953 roku byłego wicedyrektora X Departamentu Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego J. Świątły i prezentowaniu przezeń za pośrednictwem Radia Wolna Europa relacji odsłaniających „kulisy systemu” – oceniają, że była to wielka kompromitacja dla władzy⁴⁵.

W powojennej historii Polski problematyka emigracji politycznej, także obecna we wszystkich podręcznikach, pojawia się podczas analizy wydarzeń marcowych 1968 roku⁴⁶. Ponownie bardzo widoczne są różne natężenia ilości informacji o charakterze encyklopedycznym, zróżnicowana ocena odautorska oraz kładzenie nacisku na różne elementy wiedzy o przeszłości. W podręczniku NE przy okazji omawiania wydarzeń marca 1968 roku autor odnotował wśród skutków kampanii m.in. przymus wyjazdu kilkunastu tysięcy osób pochodzenia żydowskiego („w większości inteligentów”) i ocenił, że wydarzenia te znacznie osłabiły powojenną polską inteligencję⁴⁷. Zespół autorski ZDS przywołuje jeden z bardziej znanych cytatów Władysława Gomułki („nie czyniliśmy przeszkód obywatelom polskim narodowości żydowskiej w przeniesieniu się do Izraela”), podejmuje się oceny sytuacji zmuszania do wyjazdu, nazywając ją upokarzającą. Poinformowali też o liczbie ok. 30 tys. Żydów (jak wyraźnie zaznaczono, często zasymilowanych), którzy opuścili PRL w latach 1967–1972⁴⁸. W podręczniku zespołu Zofii T. Kozłowskiej w wydzielonym podrozdziale pt. *Kampania anty-syjonistyczna*, podobnie jak w przypadku NE i ZDS, autorzy wskazali skutek kampanii w postaci wyjazdu kilkunastu tysięcy obywateli polskich żydowskiego pochodzenia za granicę oraz znacznego zubożenia polskiej kultury (passus przekonuje czytelników, iż wielu spośród emigrantów było twórcami i uczonymi o znaczącym dorobku)⁴⁹. Podręcznik WSiP w tym obszarze przedstawia skromną ofertę – wśród skutków zajęć wymieniono m.in. emigrację z Polski (w tym przypadku oszacowaną na 20 tys.) oraz wskazano na ich wcześniejszą rolę („wielu ludzi nauki i kultury”)⁵⁰. W podręczniku autorstwa zespołu Bogumiły Burdy znalazła się informacja o rozpoczęciu wyjazdów (ocenionych na 20 tys. osób)⁵¹.

⁴⁴ G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia...*, s. 248.

⁴⁵ Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku...*, s. 194.

⁴⁶ Szerzej na ten temat: M. Fic, *Rola i znaczenie ludności żydowskiej na ziemiach polskich w latach 1939–1999 w wybranych podręcznikach do nauczania historii dla szkół ponadgimnazjalnych*, [w:] *Auschwitz i Holokaust – dylematy i wyzwania polskiej edukacji*, red. P. Trojański, Oświęcim 2008, s. 157–172.

⁴⁷ R. Śniegocki, *Historia...*, s. 281–282.

⁴⁸ G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia...*, s. 291–292.

⁴⁹ Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku...*, s. 214.

⁵⁰ G. Szelągowska, *Ludzie...*, s. 378.

⁵¹ B. Burda i in., *Historia...*, s. 282–283.

Ostatnim chronologicznie wydarzeniem dotyczącym emigracji politycznej jest symboliczne przekazanie władzy przez prezydenta RP na uchodźstwie Ryszarda Kaczorowskiego zaprzysiężonemu Lechowi Wałęsie. Autorka podręcznika WSiP-u zauważa funkcjonowanie władz Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie przez cały okres PRL-u aż do upadku realnego socjalizmu w Polsce, aktywizację sił emigracyjnych w postaci kampanii politycznych oraz fakt wewnętrznych konfliktów, osłabiających znaczenie działalności. Odnotowuje likwidację struktur wraz z transformacją systemową 1989 roku, zwieńczoną przekazaniem przez R. Kaczorowskiego L. Wałęsie symboli ciągłości władzy II RP przechowywanych dotąd w Londynie⁵². Komentarz odnotowujący przekazanie przez R. Kaczorowskiego L. Wałęsie symboli władzy odnotowują też R. Śniegocki i zespół Z.T. Kozłowskiej (uszczegóławiają ich zestawienie, wymieniając m.in. oryginał konstytucji kwietniowej 1935 roku, pieczęcie prezydenckie i senackie oraz wielkie wstęgi prezydenckie Orderu Orła Białego i Polonia Restituta)⁵³.

Ważnym elementem emigracji politycznej Polaków pozostawała zawsze sfera kulturalna⁵⁴. Także ten aspekt dostrzegli twórcy podstawowego środka dydaktycznego (w największym stopniu w podręcznikach WSiP i ZDS). Autorzy wymieniają panteon ważnych postaci emigracyjnego środowiska kulturalnego, które nie wróciły po zakończeniu II wojny światowej do kraju (Gustaw Herling-Grudziński, Witold Gombrowicz, Kazimierz Wierzyński, Jan Lechoń, Józef Czapski) bądź z niej uciekły lub wyjechały (Czesław Miłosz, Leszek Kołakowski). Padają nazwy powojennych instytucji niezależnej kultury – placówek radiowych (Grażyna Szelańska odnotowuje Radio Wolna Europa⁵⁵, sekcję polską brytyjskiego radia BBC, Głos Ameryki z Waszyngtonu; autorzy ZDS poszerzają tę gamę o Radio France Internationale i Radio Watykan). Podawane są na-

⁵² G. Szelańska, *Ludzie...*, s. 383.

⁵³ Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku...*, s. 300; R. Śniegocki, *Historia...*, s. 320.

⁵⁴ O działalności polskich instytucji kulturalnych na emigracji por. m.in. teksty A. Łuckiej i B. Mękarskiej-Kozłowskiej w: *Muzea, biblioteki i archiwa polskie na Zachodzie*, Londyn 1991; prace: R. Habelski, *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Warszawa 1998; J. Cisek, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i jego zbiory*, Warszawa 1997; tom pt. *Warszawa nad Tamizą*, red. A. Friszke, Warszawa 1994. Por. także artykuły: A. Suchcitz, *Powstanie Instytutu Historycznego im. Gen. Sikorskiego w Londynie 1945–1949*, [w:] *Idea Europy i Polska w XIX w. Księga ofiarowana dr. Adolfowi Juzewce, dyrektorowi Zakładu Narodowego im. Ossolińskich z okazji 60-lecia Urodzin*, Wrocław 1999, oraz J. Piotrowski, *Kwestia podtrzymania polskości emigracji londyńskiej na łamach paryskiej „Kultury” w latach 1948–1989*, [w:] *Między Europą naszych pragnień a Europą naszych możliwości*, t. 1, red. J. Faryś, T. Sikorski, P. Słowiński, Górzów Wielkopolski 2007, s. 15–28.

⁵⁵ Zespół Z.T. Kozłowskiej dodaje fakt nadawania audycji z Monachium, finansowanie przez władze USA i zagłuszanie przez polskich komunistów. Por.: Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku...*, s. 156.

zwy instytucji kulturalnych i naukowych (Instytut i Muzeum Generała Sikorskiego w Londynie, Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku⁵⁶, Polski Instytut Naukowy w Nowym Jorku), literackich (Związek Pisarzy Polskich na Obczyźnie w Londynie oraz Polski Instytut Literacki „Kultura” w Paryżu). Szerzej opisywana jest zwłaszcza działalność ostatniej instytucji – wskazując na osobę twórcy Jerzego Giedroycia. Opiswane są początki działalności wydawniczej (opublikowanie w 1946 roku w Rzymie *Ksiąg narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* Adama Mickiewicza ze wstępem G. Herlinga-Grudzińskiego), przeniesienie siedziby Instytutu do Maison-Laffittes i nawiązanie współpracy z Cz. Miłoszem, Józefem Czapskim i W. Gombrowiczem. Wskazana jest rola paryskiego miesięcznika „Kultura”, kwartalnika „Zeszyty Historyczne” i londyńskich „Wiadomości” (redagowanych przez Mieczysława Grydzewskiego), przemycanych do Polski, (poszerzenie „wiedzy polskiej inteligencji o życiu emigracji i jej najnowszych dziejach”, „formowanie w bloku wschodnim niezależnej opinii publicznej”, „forum życia umysłowego emigracji”)⁵⁷. Oceny aktywności kulturalnej emigracji są jednak zróżnicowane: jedni autorzy określają ją jako drugi krąg powojennej polskiej kultury, do 1989 roku wpływający na rozwój opozycji wobec społecznej i politycznej rzeczywistości PRL, inni, że osiągnięcia twórców działających na emigracji praktycznie nie docierały do kraju⁵⁸. Jedną z ocen, sformułowaną przez Grzegorza Szymanowskiego i Piotra Trojańskiego, zwraca uwagę, że w PRL-owskiej rzeczywistości lat sześćdziesiątych XX wieku, wobec ingerencji cenzorskich w działalność literacką wiele znaczących dzieł (wśród autorów wymieniono W. Gombrowicza, G. Herlinga-Grudzińskiego, S. Mrożka, Cz. Miłosza i Stefana Kisielewskiego) mogło ukazywać się wyłącznie na emigracji, czego konsekwencją był niewielki dostęp do dzieł tworzonych na emigracji, który znacznie zubażał polską kulturę⁵⁹. Ważną z perspektywy uczniów mogłaby być informacja, że dzieła emigracyjnych twórców znane były specjalistom akademickim, ponieważ władze pozostawiły uprawnionym czytelnikom w bi-

⁵⁶ O walorach dydaktycznych zasobów Instytutu patrz: J. Piotrowski, *Zbiory Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce w nauczaniu historii*. [w:] *Muzea i archiwa w edukacji historycznej*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, Toruń 2007, s. 87–94.

⁵⁷ I w tym przypadku warto było zaszyfrować, iż krajowi twórcy utrzymywali kontakty z ośrodkami emigracyjnymi (przede wszystkim „Kulturą” i Radiem Wolna Europa), co stawało się dla nich powodem represji. Por: A. Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa 2003, s. 291.

⁵⁸ G. Szelańska, *Ludzie...*, s. 384; G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia...*, s. 261; B. Burda, B. Halczak, R.M. Józefiak, M. Szymczak, *Historia...*, s. 302; Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku...*, s. 161.

⁵⁹ G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia...*, s. 312–313.

bliotekach wybranych ośrodków akademickich możliwość zapoznawania się z literaturą emigracyjną⁶⁰.

* * *

Bardzo ważną częścią składową współczesnych podręczników pozostaje tzw. obudowa dydaktyczna, obecna w różnym natężeniu jako element uzupełniający tekst autorski. Spośród elementów składowych tejże część wykorzystano w bardzo niewielkim wymiarze. Zaliczają się do niej schematy, obecne wyłącznie w podręczniku NE (schemat ukazujący wykaz prezydenta i trzech premierów rządu RP na wychodźstwie)⁶¹.

Obecnymi w większej ilości, bardzo istotnymi elementami współczesnej obudowy dydaktycznej, pozostają podręcznikowe ilustracje⁶². Część z nich posiada jedynie walor informacyjny w wersji minimum – np. z zamieszczonych w podręczniku WSiP fotografii (m.in. W. Witosa i I. Paderewskiego) uczniowie dowiedzą się tylko, jak wyglądali owi politycy (zdjęcia zawierają wyłącznie podpis informujący o imieniu i nazwisku postaci)⁶³. Więcej uczniowie mogą dowiedzieć się dzięki podpisom pod ilustracjami w podręczniku WPO – znajdują tam teksty uzupełniające o artystach emigrantach, tworzących w okresie II RP (przykład malarki Tamary Łempickiej, która wyemigrowała do USA) i PRL (postać J. Giedroycia). Poza podobiznami polityków autorzy wyjaśniają różne okoliczności towarzyszące ich działalności (np. zdjęcia W. Witosa i W. Korfatego z informacjami o wyemigrowaniu do Czechosłowacji przed uprawomocnieniem się wyroków w procesie brzeskim)⁶⁴. Tylko w podręczniku WPO pojawia się fotografia S. Mikołajczyka, wsparta dość obszernym biogramem (obejmującym też informacje o sposobie opuszczenia Polski w 1947 r. – ukryciu w ładowni brytyjskiego statku „Baltavia”)⁶⁵. Pełniejszą „jakościowo” formę mają fotografie zamieszczone w podręczniku ZDS – ukazują m.in. instytucje emigracyjne – jak np. Radio Wolna Europa, wyjaśniając jednocześnie rolę, jaką pełniło („było potężnym narzędziem służącym do walki z systemem komunistycznym. Nadawało [...] pod hasłem «Podajemy wiadomości dobre i złe, ale zawsze prawdziwe»”).

⁶⁰ Por.: A. Friszke, *Polska. Losy państwa...*, s. 285.

⁶¹ R. Śniegocki, *Historia...*, s. 188. Na temat wykorzystania źródeł statystycznych por. np. D. Koniczka-Śliwińska, *Źródła statystyczne w edukacji historycznej i obywatelskiej. Uwagi metodyczne*, [w:] *Toruńskie Spotkania Dydaktyczne III. Źródła w edukacji historycznej*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek, Toruń 2006, s. 127–131.

⁶² Na temat wykorzystania tego typu środków por. np. M. Kopsztein, *Fotografia szansą na spotkanie nauczyciela i ucznia?*, [w:] *Toruńskie Spotkania Dydaktyczne III. Źródła...*, s. 108–114.

⁶³ G. Szelałowska, *Ludzie...*, s. 234–244.

⁶⁴ B. Burda i in., *Historia...*, s. 62, 73, 78.

⁶⁵ Tamże, s. 116, 166, 260, 302.

Dzięki opisom uczniowie mogą także poznać nazwiska ważnych działaczy emigracyjnych (jak Jan Nowak-Jeziorański, Sławomir Mrożek czy Cz. Miłosz)⁶⁶. Także wydawnictwo SOP dostrzega dużą rolę komentarzy towarzyszących zdjęciom – dzięki uwagom umieszczonym pod fotografią prezydenta W. Raczkiewicza uczniowie mogą przeczytać o prowadzeniu przez niego polityki sprzeczej z głoszoną przez W. Sikorskiego (że był przeciwnikiem porozumienia i współpracy z ZSRR)⁶⁷. Zamieszczone fotografie polityków emigracyjnych (m.in. S. Mikołajczyka, Zbigniewa Brzezińskiego) opatrzone są dość obszernym komentarzem, tylko w podręczniku SOP pojawiają się natomiast fotografie grupowe, jak np. przedstawiająca polityków wchodzących w skład rządu emigracyjnego: Stanisława Strońskiego i Stanisława Kota, tam też zdjęcia przedstawiające ważne wydarzenia (jak podpisanie w VIII 1941 roku umowy między W. Sikorskim a J. Stalinem dotyczącej formowania Armii Polskiej w ZSRR czy przekazanie insygniów prezydenckich przez R. Kaczorowskiego L. Wałęsie)⁶⁸. Autorzy ZDS także starają się zwrócić uwagę uczniów na nie zawsze właściwą współpracę między premierem W. Sikorskim a prezydentem RP W. Raczkiewiczem, wyrażając oceną (jakże dziś aktualnie brzmiącą), „te konflikty osłabiały polską pozycję na arenie międzynarodowej”⁶⁹.

Podsumowując rolę fotografii, warto odnotować, że świadectwem dostrzeżenia ich wagi jest umieszczenie fotografii ważnych postaci polskiej emigracji (Cz. Miłosza czy J. Nowaka-Jeziorańskiego) na stronach działowych – tytułowych rozdziałów: *Między wojną „zimną” a „gorącą” (1945–1956)* i *Narodziny nowego ładu (1980–2003)* w podręczniku ZDS⁷⁰. Ponadto przeglądając podręcznikowe ilustracje, nie można zapomnieć o tych, które przedstawiają materiał ikonograficzny mogący służyć do analizy, nie będący jednak fotografiami, jak rysunki satyryczne w podręcznikach ZDS i NE – tak ważne dla kształcenia umiejętności interpretacji źródeł⁷¹.

Ostatnimi z analizowanych środków dydaktycznych, pomocnych we właściwym ukazaniu omawianej problematyki, pozostają zamieszczone na kartach

⁶⁶ G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia...*, s. 261, 311, 353.

⁶⁷ Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku...*, s. 51.

⁶⁸ Tamże, s. 63, 92, 300.

⁶⁹ G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia...*, s. 203.

⁷⁰ Tamże, 215, 319.

⁷¹ Rysunki przedstawiające W. Kiernika, S. Mikołajczyka i „Radio Wolną Europę”. Tamże, s. 236, 243; R. Śniegocki, *Historia...*, s. 275.

podręczników teksty źródłowe⁷². Nasycenie nimi poszczególnych prac uznać można za niezadowalające; w części podręczników brak jakichkolwiek tekstów, warto jednak zwrócić uwagę nie na ilość, a na jakość przedstawionych propozycji. W podręczniku SOP znaleźć można zarówno akty prawne (fragment deklaracji rządu emigracyjnego z XII 1939 roku, tezy wobec ZSRR z VIII 1940 roku, fragment układu Sikorski–Majski), jak i teksty o charakterze opisowym (tekst Z. Brzezińskiego czy fragment relacji J. Światły)⁷³. Tylko Zofia Kozłowska ze współautorami przytacza teksty dotyczące emigracyjnej działalności kulturalnej (Mariana Hemara, Andrzeja Bobkowskiego, Leszka Kołakowskiego)⁷⁴. Z pewnością bogactwo dostępnego materiału źródłowego nie zostało jednak wystarczająco wykorzystane.

Dokonując syntezy sposobu prezentowania problematyki emigracji politycznej w polskich podręcznikach do szkół ponadgimnazjalnych, należy zauważyć, że ilość prezentowanych zagadnień z pewnością jest satysfakcjonująca i uwzględnia najważniejsze propozycje, choć brak w nich np. opisu emigracji po wprowadzeniu stanu wojennego w latach 1981–1983. Wyraźnie widoczne jest odchodzenie od encyklopedyzmu na rzecz kształcenia pożądanych umiejętności. Równie widoczny jest efekt swobody wypowiedzi autorów w XXI w. – poruszają oni na kartach podręczników tematykę nieobecną we wcześniejszym okresie (m.in. z powodów ingerencji cenzorskich), prezentują odmienne oceny wielu poruszanych kwestii oraz zróżnicowany zakres treści. Przy doborze przykładów i ocen starają się o obiektywizm. Mimo to zestawione informacje w przeważającej części nie dają przeciętnemu uczniowi możliwości wytworzenia własnej opinii na temat emigracji politycznej. Sposób narracji oraz dobór środków nie spełniają bowiem najczęściej podstawowych założeń, obejmujących m.in. ograniczanie przeprowadzanej analizy dziejów przez pryzmat walki o władzę (historii politycznej) czy sygnalizowanie problemów dyskusyjnych z różnych perspektyw⁷⁵. Z drugiej jednak strony, coraz wyraźniej widoczne są próby zmiany istniejącego

⁷² O roli tekstów źródłowych w edukacji szkolnej por.: T. Buksiński, *Interpretacja źródeł historycznych pisanych*, Warszawa 1992; T. Maresz, *Wpływ tekstów źródłowych na rozwój myślenia historycznego uczniów – teoria a praktyka*, Bydgoszcz 2004.

⁷³ Z.T. Kozłowska i in., *Historia. Poznajemy przeszłość od 1939 roku...*, s. 52–53, 61, 62, 175, 195.

⁷⁴ Tamże, s. 209, 227.

⁷⁵ Por.: B. Weigl, *Stereotypy i uprzedzenia etniczne u dzieci i młodzieży. Studium empiryczne*, Warszawa 1999; *Inni to także my. Mniejszości narodowe w Polsce: Białorusini, Cyganie, Litwini, Niemcy, Ukraińcy, Żydzi*, red. B. Weigl, B. Maliszewicz, Gdańsk 1998; M. Fic, *Obraz Ukrainy we współczesnych podręcznikach szkoły ponadgimnazjalnej – wyraz uprzedzenia czy szansa na integrację*, [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej od XIX do XXI wieku*, red. H. Wójcik-Lagan, Kielce 2005, s. 298.

stanu rzeczy (tematyka narracji autorskiej proponowana przez autorów ZDS, duża ilość i różnorodność ilustracji w podręczniku WPO, znaczne zróżnicowanie tekstów źródłowych w podręczniku SOP). Doskonalenie tego typu rozwiązań oraz skumulowanie ich w każdej z kierowanych do uczniów propozycji podręcznikowych powinno stworzyć warunki właściwego kształcenia młodych Polaków, zarówno w zakresie wiedzy, umiejętności, jak i postaw.